

Історичні науки

УДК 94:[323.3:66-051](477)"16/17"

Муляр Анатолій Миколайович

кандидат історичних наук,

доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін

Хмельницький університет економіки і підприємництва

Mulyar Anatoly

Candidate of Historical Sciences,

Associate Professor of the Department of Social and Humanities

Khmelnytskyi University of Economics and Entrepreneurship

ORCID: 0000-0002-7629-301X

**КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ ПОВІТ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У
ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД (1862-1872 рр.): ОСОБЛИВОСТІ
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ, ДЕМОГРАФІЇ ТА
СТАНОВОЇ СТРАТИФІКАЦІЇ**

**KAMIANETS-PODILSKYI DISTRICT OF PODILLIA PROVINCE IN
THE POST-REFORM PERIOD (1862-1872): PECULIARITIES OF
SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT, DEMOGRAPHY AND
CLASS STRATIFICATION**

Анотація. У даній статі намагаємось проаналізувати соціально-економічний та демографічний стан Кам'янецького повіту Подільської губернії після скасування кріпосного права на проміжку 1862-1872 рр. Ми зробим спробу прослідкувати зміни, якщо такі були, в економічному та суспільному житті повіту. З цією метою підняли численний документальний, статистичний матеріал що стосувався сільськогосподарського виробництва, промисловості та ремесла, демографії тощо. Також, ми поставили за мету з'ясувати, який вплив

здійснила реформа 1861 р. на розвиток регіону та життя місцевого населення. Чи виникли у повіті капіталістичні відносини, які «кардинально» змінили подальший розвиток краю. І хоча досліджень з даного приводу чимало, але і питань, на які не дано відповідей, також вистачає.

Ключові слова: демографія, стратифікація, поміщики, орендні відносини, багатопільна система, фабрично-заводське виробництво, землеробство, будівництво.

Summary. In this article we try to analyze the socio-economic and demographic situation of the Kamianets-Podilskyi district of Podillia province after the abolition of serfdom in the period 1862-1872. We will try to trace the changes, if any, in the economic and social life of the district. To this end, we have collected numerous documentary and statistical materials concerning agricultural production, industry and crafts, demography, etc. We also set out to find out what impact the 1861 reform had on the development of the region and the life of the local population. Did capitalist relations emerge in the county that "radically" changed the further development of the region? Although there is a lot of research on this subject, there are also a lot of unanswered questions.

Key words: demography, stratification, landlords, lease relations, multi-farm system, factory production, agriculture, construction.

Постановка проблеми. Розгляд подій у зазначений період дозволяє краще зрозуміти та проаналізувати соціальні, економічні та демографічні трансформації в регіоні після реформи 1861 року в Російській імперії. Це також може виявити основні тенденції та виклики, які стали перед селянами та іншими верствами населення в зазначений період. Аналіз демографічних показників, може допомогти зрозуміти вплив реформ на чисельність населення та його структуру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження Подільської губернії після Селянської реформи 1861 р. приділено чимало наукових праць. Науковці торкалися різних сторін суспільного життя: економіки, політики, культури, промисловості, картографії тощо, але досліджень безпосередньо Кам’янецького повіту у зазначений період, ми не знайшли. Деякі окремі факти та аспекти розкриваються в працях Барвінок О., Вороліс М., Гульдмана В., Ролле Й., Гуменюка А., Єсюнін С., Лугова О., Легун Ю., Мельничук О., Михайлик А., Скрипник А., Стоколос Т., Федьков О., Хоптяр Ю. та інших.

Методологія дослідження базується на історичному, статистичному, порівняльному, хронологічному, логічному методах.

Формулювання цілей статті полягає у постановці питання про необхідність переосмислення процесів які відбувалися у соціально-економічному розвитку Кам’янецького повіту, як складової частини Правобережної України в пореформений період, та на основі різного роду джерел та документів, з’ясувати його демографічне становище і стану стратифікацію.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кам’янець-Подільський повіт, це адміністративно-територіальна одиниця Подільської губернії, що була утворена в 1795 р. Він знаходився у південно-західній частині Подільської губернії. Межував із Проскурівським та Ново – Ушицьким повітами. На півдні, водами Дністра відокремлювався від Бессарабської губернії, а на заході річкою Збруч відділявся від Австро-Угорської імперії. Його площа, станом на 1866 р. становила 51.66 кв. миль або 2.499,6 кв. верст [10, с. 22]. Згідно досліджень Н. Столпянського, цей показник у 1866 р. дорівнював 2.529 кв. верст або 268.424 десятини (далі дес.) [14, с. 182]. В інтернеті існує ще третій показник, де Вікіпедія без будь яких посилань подає площу у 2.540 кв. верст (2870 км²). Ця територія була поділена на 14 волостей: Баговицьку, Бережанську, Вільховецьку, Гавриловецьку,

Городоцьку, Довжоцьку, Купинську, Куявську, Лянцкорунську, Маківську, Орининську, Рихтівську, Смотрицьку, Циківську [2, с. 162]. Повітовим центром було м. Кам'янець-Подільський. Воно одночасно виконувало функцію губернського міста, в розташовувалось на відстані 1.483 верст (1.580.87 км.) від Санкт Петербурга, та 1.275 верст (1.359,15 км.) від Москви [6, с. 3].

Територія Кам'яниччини доволі горбиста, оскільки по ній проходило відгалуження Карпатських гір (гори Медобори). Виходили вони із Проскурівського повіту та простягалися із півночі, північного-заходу на південь, південний схід.

Найвищими населеними пунктами були: села: Карачківці (1.147 футів), Черноводи (1.132 футів), Супрунківці (1.105 футів) [3, с. 460]. Північна частина повіту вельми горбиста та порізана глибокими річковими долинами. Південна – була мало піднесеною плоскою рівнинною, яка дещо нахилилась до р. Дністер [7, с. 146]. Вступаючи на територію Російської імперії між Гусятиним і Сатановим, гори Товтри проходили через села: Черч, Цикова, Балин, Нігин, Карачківці. Думанів, Привроття, Маків і Супрунківці до Дністра, переходячи і в Бессарабську губернію [7, с. 146].

Гірські породи, що оголились в глибоких долинах повіту, склалися з вапняків, грауваків і глинистих сланців верхньо-силурійської формації. У найбільшому розвитку були силурійські вапняки у високих скелях р. Смотрича, біля міста Кам'янця-Подільського, де вони разом із мергелями, були багаті на скам'янілості. Із середовища цих вапняних скель, що оточували місто Кам'янець, брали початок 6 мінеральних джерел й одне, що знаходилося в передмісті польських фільварків. Над силурійськими вапняками, в різних місцевостях повіту, як наприклад поблизу Лянцкоруня, біля шлюзу річки Жванчик, лежав вапняк крейдяної формації, що містив кварцовані глини й уламки раковин [3, с. 460]. Також у повіті були такі корисні копалини: літографський камінь, щільний будівельний вапняк,

відомий як "подільський мармур", жорновики, фосфорити, гіпс і "пильний камінь", що відомий як "подільський тес". Ці матеріали на той час мали значну цінність і мали перспективу для розробки [7, с. 146].

Ґрунти у краї були дуже родючі та чорноземні. Чорноземи простягались майже по всьому повіту, а також вздовж Дністра. Лише невеличкі території на берегах Дністра та його приток мали глинисту, а місцями і кам'янисто-хрящувату поверхню [5, с. 233, 235].

Головною річкою тут був Дністер, який ніс свої води по південному кордону адміністративної одиниці та відокремлював його від Хотинського повіту. Він був судноплавним на всьому своєму проміжку, та мав кілька незначних причалів. Всі інші річки були його лівими притоками. Найбільшими із них були: Збруч, Жванець, Смотрич, Мукша і Тарнова. Вони були мілководні й несудохідні, за винятком р. Збруч. Ці водні артерії прорили собі тут дуже глибокі й вузькі долини-ущелини. Вцілому, водойми у повіті займали 3.000 дес. Під болотами знаходилось 226 дес., хоча великих озер та боліт у краї не було [14, с. 182].

За кліматом, фауною і флорою Кам'янецький повіт займав середину між північними і південними повітами Подільської губернії. Тутешній клімат був помірно-континентальним з помітним впливом річки Дністер. Це означало тепле літо з достатньою кількістю опадів і прохолодну зиму з невеликими снігопадами. Найменше опадів у досліджуваній період тут випадало на початку року (у січні-лютому), до 25 мм. Однак, із початком весни, все докорінно змінювалось. Середня кількість опадів в березні та квітні становила 34-35 мм. У травні цей показник збільшувався до 54 мм. Найбільше опадів у цьому регіоні випадало у червні (67 мм.) та липні (75 мм.). Починаючи з серпня (54 мм.) дощів починає випадати менше, а погода ставала все більш жаркішою. Восени рівень опадів зменшувався від 43 до 38 мм. У грудні величина опадів збільшувалась до 50 мм. [15, с. IV]. Середньорічна температура взимку становила – 2,87⁰ С., весною – +5,91⁰

С, влітку – +19,30⁰ С, восени – +10,32⁰ С. Переважаючими вітрами були північний і північно-західний [7, с. 146].

Такий клімат створював сприятливе середовище для розмаїття рослинного та тваринного світу. Фауна Кам'янецького повіту була надзвичайно розмаїтою. Тут можна було зустріти різні види диких тварин: оленя, кабана, лисицю, зайця та багато інших. І хоча у краї було відсутнє промислове полювання, але чисельність звірів та птахів тут була не великою. Полювали лише по потребі, в осінню або зимову пору. Лови здійснювали переважно на полях та болотах [9, с. 225].

Ліси у регіоні були також не великі. Домінуючими видами дерев були дуб та граб. Зустрічалися також: ясен, явір, клен, осика, вільха, ліщина, береста. Правильне лісове господарство велось лише на державних дачах при сс. Кадиївці, Фрідрівцях, Нагорянах, Параївці, Циковій і Чорній. Поміщики правильного лісного господарства не вели, а рубали по вибору, або продавали промисловцям для суцільної вирубки. Штучного розведення лісу ніхто не проводив, як і не розвивав лісових розплідників. Під лісами та чагарниками перебувало 42.230 дес., що становило 15, 7 % від загальної площі [14, с. 182].

Провідною галуззю господарювання у пореформений період залишалось землеробство. Цьому сприяли як чорноземні високородючі ґрунти, так і сприятливий клімат. Система господарювання як селян, так і в поміщиків була трьохпільна. Лише деякі великі поміщики, через брак великої кількості луків, починали запроваджувати багатопільну плодозмінну систему, де використовували різні види рослин для плодоношення на одному полі протягом певного періоду часу. Це робили, щоб забезпечити оптимальне використання ресурсів, зменшити ризик захворювань і шкідників, а також покращити якість ґрунту.

У пореформений період в поміщицьких господарствах почали застосовувати штучні добрива, з метою підвищення родючості ґрунту, але

не всього, а лише виснаженого. Селяни дуже рідко використовували підживлення землі. Універсальним добривом виступав тваринний гній, який вивозили на парові поля. На одну десятину йшло біля 300 возів. Угноювалась лише 1/3 поля. А якщо у господарстві було мало худоби, і гною не вистачало, тоді переорювали гречку, яка викинула цвіт [9, с. 221].

При багатопільній системі запроваджувалась 5, 6 і 7 пільне господарювання з коренеплідними рослинами та кормовими травами.

Колишні поміщики почали обробляти свої поля виключно використовуючи найману силу. Постійних робітників утримували лише при необхідних господарських потребах. Деякі із них почали віддавати свої поля малими частинами в оренду однодвірцям (суспільна верства державних селян). В орендні відносини включались також і купці, які орендували більше 1.000 дес. [9, с. 221].

Поля повіту засівали озимими та яровими зерновими. До озимих хлібів відносились пшениця та жито. До ярових відносились: ярова пшениця, ячмінь, овес, гречка, просо, кукурудза, горох, і в невеликих кількостях сочевиця. Розподілення землі під посівами при трьохпільній системі, де у кожній зміні було 320 дес. приблизно було наступне: у 1-й сівозміні озимою пшеницею засівалось 220 дес., і 100 дес. виділялось під жито. У 2-й сівозміні сіяли овес (200 дес.), ячмінь (50 дес.), гречку (40 дес.), кукурудзу (15 дес.), просо (10 дес.). Решта 5 дес. використовувались під посів картоплі, гороху, льону, коноплі та інші культури [9, с. 221]. Такий розподіл був характерним для всіх господарств Кам'яниччини у досліджуваний період.

При багатопільній системі зазвичай 2 роки поля знаходились під конюшиною, після чого на них сіялись олійні або коренеплідні рослини, переважно картоплю або буряк. Перша (картопля) йшла на переробку до винокурень, де з неї робили спирт. Другі (цукровий буряк) відвозились на цукрові заводи, для виробництва цукру.

Середня врожайність хлібів на одній десятині зазвичай бувала від 12 до 15 кіп пшениці та жита, де одна копа рівнялась 60 снопам. Врожайність овесу становила від 10 до 12 кіп, ячменю від 8 до 10 кіп, гречки від 8 до 10 кіп, проса від 6 до 8 кіп. Вихід з обмолоту копи пшениці або жита становив 3-5 четвертин (далі четв.), ячменю й овесу – 4-5 четв., гречки і проса – 2-3 четв. [9, с. 222].

Для кращого розуміння динаміки рільництва у пореформений період, ми використаємо показники висіву та збору зернових за 1870-1872 рр. У 1870 р. було посіяно 19 тис. четв. озимої пшениці. У 1871 р. ця величина збільшилась до 29 тис. четв. В 1872 р. кількість висіяного становила вже 36 тис. четв. Жита в 1870 р. посіяли 32 тис. четв. В 1871 р. висів був дещо меншим, і становив 28 тис. четв. В 1872 р. цієї культури висіяли ще менше – 22 тис. четв. Окрім цих озимих культур в 1870 р. ще висівали: ярової пшениці 0,4 тис. четв., овесу – 24 тис. четв., ячменю 16 тис. четв., гречки 16 тис. четв., інших хлібів – 1 тис. четв. В 1871 р. було посіяно: ярової пшениці – 4 тис. четв., овесу – 23 тис. четв., ячменю – 17 тис. четв., гречки – 13 тис. четв., інших хлібів – 8 тис. четв. Величина висіву ярових культур в 1872 р. була наступною: ярової пшениці – 4 тис. четв., овесу – 22 тис. четв., ячменю – 20 тис. четв., гречки – 17 тис. четв., інших ярових хлібів – 11 тис. четв. [11, с. 18-19].

Кам'янецький повіт завжди задовольняв свої потреби власним хлібом. Прикладів неврожаїв, де була б потреба у допомозі інших повітів, просто ніколи не було. Про це свідчить величина врожаїв на проміжку 1870-1872 рр. Так в 1870 р. урожайність озимої пшениці становила 106 тис. четв. Якщо врахувати, що на посів потратили 19 тис. четв., то чистий прибуток становив 87 тис. четв. Подібна картина спостерігалась із врожаєм жита, величина якого становила 180 тис. четв. (+148 тис. четв.). Вцілому врожайність ярових культур у цьому році була наступною: ярової пшениці – 4 тис. четв. (+3,6 тис. четв.), овесу – 176 тис. четв. (+152 тис. четв.), ячменю – 154 тис. четв.

(+138 тис. четв.), гречки – 120 тис. четв. (+104 тис. четв.), інших ярових хлібів – 83 тис. четв. (+82 тис. четв.). Подібна картина спостерігалась і в 1871 р. Зокрема, було зібрано: озимої пшениці – 133 тис. четв. (+104 тис. четв.), жита – 152 тис. четв. (+124 тис. четв.), ярової пшениці – 14 тис. четв. (+10 тис. четв.), овесу – 138 тис. четв. (+115 тис. четв.), ячменю – 114 тис. четв. (+97 тис. четв.), гречки – 66 тис. четв. (+84 тис. четв.), інших ярових хлібів – 45 тис. четв. (+37 тис. четв.). В 1872 р. також було зібрано хороший врожай. Зокрема, озимої пшениці – 123 тис. четв. (+87 тис. четв.), жита – 71 тис. четв. (+49 тис. четв.), ярової пшениці – 13 тис. четв. (+9 тис. четв.), овесу – 80 тис. четв. (+58 тис. четв.), ячменю – 76 тис. четв. (+56 тис. четв.), гречки – 59 тис. четв. (+42 тис. четв.), інших ярових культур – 32 тис. четв. (+21 тис. четв.) [11, с. 52-53].

Великі землевласники продавали надлишки пшениці в м. Одесі, куди її відправляли по Дністру. Жито використовували на місцевих винокурнях, для виробництва спирту.

На врожайність зернових впливало чимало факторів, як то посуха, градобиття, нашествия саранчі, ховрахи, пожежі тощо. Саранча у краї появлялася рідко. Останній раз була в 1859 р. Відклавши у землю потомство, в 1860 завдала дані місцині чимало збитків. Літаючу саранчу розганяли криками, дзвіночками, різним шумом, а там де було відкладено потомство переорювали. Те що вилазило із землі, мітлами змітали до купи та спалювали.

Поряд із зерновими сіяли і коренеплідні культури, такі як: картоплю, буряк (червоний та білий), моркву, редьку, петрушку, редиску тощо. Ці культури добре зберігалися, тому їх споживали у свіжому вигляді майже впродовж року. Картоплю рідко висаджували на полях (для винокурень), а переважно розводили на городах для домашнього споживання. Білий буряк (цукровий) засівали великі землевласники в маєтностях, що розташовувались поряд із цукровими заводами, а їх у повіті було аж три

(Вишнівчикський (по будований в 1845р.), Городоцький (1839 р.), Левадо-Карабчієвський (1843 р.) [16, с. 973-974]. В містечку Городок власники економії засівали цукровим буряком площу у 300 дес. Сусідній поміщик Скибневський із с. Нове Поріччя також засівав 300 дес. В приблизних розмірах ця культура вирощувалась в інших маєтностях. В Карабчієвській волості в с. Левада, для потреб існуючого там заводу, сіяли 300 дес. цукрового буряка. Однак, навколишні заможні власники під цю культуру відводили лише до 50 дес. [9, с. 223].

Із волокнистих культур сіяли льон та коноплю, які йшли на виробництво полотна або мотузків. З олійних культур сіяли кукурудзу, соняшник, коноплю. Горох, боби, кавуни, дині, соняшник, гарбузи та тютюн висівалися лише в городах для домашнього споживання або продажу у невеликих об'ємах у найближчих містах або містечках. Сочевицю сіяли на полях як поміщики, так і селяни. Її поряд із сіном, давали на корм худобі. Збирали цю культуру підчас цвітіння, що було викликано недоліком луків та сінокосів.

Великих городів не було, але вони були майже біля кожної селянської хати. Город і садочок виступали ніби атрибутами подільського краю. Все що вирощувалось на цих ділянках, йшло для власного споживання. Мови про вирощення з промисловою метою не йшло. Кожна господиня на своєму городі розвивала власні агротехнології, і обробляла його згідно власного бачення.

Сади були складовою селянського життя, і вирізнялись вони лише розмірами та наповненістю. Садили переважно дерева та кущі місцевої акліматизації, як то яблуні, груші, сливи, вишні, черешні тощо. З промисловою метою сади майже не використовували, окрім кількох поміщицьких садків, що періодично віддавались в оренду євреям та іншим промисловцям, з метою збуту фруктів у міста та містечка. Самий найбільший із них мав площу до 5 дес.

Особливого способу догляду за деревами не було. Інколи дерева прививали кращими сортами, аби мати вищу врожайність. Оскільки сади утримувались для домашнього споживання, то їх прибутковість була незначною. Самі великі сади здавались в оренду за щорічну плату в 600 руб. Селянські та невеликі панські садочки приносили прибуток від 10 до 100 руб. в рік [9, с. 222].

Фрукти зазвичай вживалися свіжими. Надлишки продавались на місцевих базарах або збувались євреям гуртовикам. Незначна частина врожаю сушилась або солилась. Також певну частину фруктів перетворювали у варення або повидло.

Акліматизованих рослин, за виключенням винограду, абрикос та персиків у невеликих кількостях, не було. Виноград на зиму прикривався гноєм та землею. Персикові дерева на зиму обв’язувались соломною.

Виноград розводився у невеликих розмірах, і лише для домашнього споживання у вигляді фруктів. Через низьку урожайність культури, не розвивалось виноробство. На противагу виноградарству, великою популярністю в краї користувалось вирощення тютюну. Значні плантації розміщувались у с. Сокіл (поміщиця де-Гійдль) – 15 дес., в с. Ходорівцях (поміщик Гаєвський) – 10 дес., в м. Балині (князь Мансерев) – 3 дес. Розводили переважно турецький тютюн з насіння від перших виробників, оскільки тут він швидко перероджувався [9, с. 223]. Селяни розводили сорт бакун для власного вживання.

Посів розсади здійснювали в березні-квітні, і лише в травні пересаджували на плантації. В серпні збирали та складали в спеціально облаштованих сараях, де він в’явився та провіювався. Висушений тютюн складався у мішки та продавався місцевим торговцям, або в інші губернії.

Таким чином, у пореформений період у Кам’янецькому повіті почали змінюватись поземельні відносини. Це виражалось у переході більшості поміщиків від панщинної системи до широкого використання

вільнонайманої праці. Почали поширюватись орендні відносини, які стали цікавими для різних категорій населення. Розпочали застосовувати штучні добрива з метою підвищення родючості ґрунту. Родючі ґрунти та сприятливий клімат забезпечував на цій території високі врожаї, що давало можливість для первісного накопичення капіталу. Підтвердженням може бути також, виникнення багатопільних господарств, які здійснювали пошук нових шляхів у своєму розвитку. Все вказувало на початок нового етапу відносин у регіоні. Як на наш погляд, це мав бути період зрілих товарних відносин, але аж ніяк не капіталістичних. Російська імперія була просто не готова до капіталізму, як юридично, економічно, політично так і психологічно.

Провідну роль у регіоні, поряд із землеробством, відіграло тваринництво. Адже саме завдяки волам та коням оброблялися поля, здійснювались різноманітні перевезення, виконувались допоміжні роботи. Тваринництво у даній місцевості служило робочою силою, і лише по старості чи з інших причин худобу збували торговцям. Великі господарства утримували від 100 до 120 голів худоби. Середні господарства мали від 40 до 60 голів. У дрібних ця величина коливалась від 4 до 6 голів. У селянських заможних дворах, що складався із 2-х дорослих чоловіків) середня кількість волів та коней рівнялась 4 головам, корів – 2 головам, овець – 10 головам, свиней – 2 головам [9, с. 224]. Всього у 1864 р. в повіті нараховувалось: коней – 13.172 голів, великої рогатої худоби – 42.658 голів, овець простих – 43.626 голів, овець тонкорунних – 18.875 голів, свиней – 31.780 голів, кіз – 968 голів. Всього нараховувалось 150.989 голів [14, с. 182]. У 1870 р. величина поголів'я худоби у краї, дещо змінилась. Так, коней нараховувалось – 23.300 голів(+10.128голів), великої рогатої худоби – 29.200 голів (-13.458 голів), простих овець – 45.300 голів (+1.674 голів), овець тонкорунних – 13.200 голів (-5.675 голів), кіз – 1.100 голів (+132 голів), свиней – 25.500 голів (-6.280 голів). Всієї худоби нараховувалось – 137.700

голів (-13.289 голів). Як бачим, у пореформений період відбувся спад у поголів'ї худоби. Це на наш погляд очікуваний результат, внаслідок половинчастості реформ та дій російського уряду [11, с. 78].

Гуртового тваринництва у повіті не було. Але через цю територію проганялись воли, які випасали на Бессарабських просторах. Далі їх, через Ісаковецьку та Гусятинську митниці, переправляли до Австро-Угорської імперії. Покращених порід тварин, за виключенням декількох поміщицьких господарств, у краї також не було. Із іноземних порід зустрічалися молочні корови швейцарської і голландської породи. Селяни утримували місцеву дрібну породу. Коні покращувалися жеребцями Заводського Депо у м. Балин. Власник с. Лісоводи Журовський мав у володінні власний конезавод із 12 маток, а поміщик Олександр Садовський мав 30 маток та розводив англійські та польські породи коней. Значного впливу на покращення місцевих порід ці заводи не мали.

Надлишкову худобу поміщики та селяни збували у Ярмолинцях Проскурівського повіту на ярмарках у червні місяці, а також на базарах найближчих містечок. Особливих тваринних базарів у Кам'янецькому повіті не було.

Взимку основними кормами для худоби були: ярова солома, полова, січка і залишки кукурудзи. Якщо на території були луки, то тваринам іноді давали сіно. В околицях винокурень та цукрових заводів годували бардою (відходами виробництва спирту) та жомом. Міщани та поміщики кормили своїх молочних корів та телят висівками, які змішували з іншими продуктами. Коні у маєтках їли сіно, а у селян – січку та солону. Вівці зазвичай отримували сіно та ярову солону по черзі. Сіль давали тваринам дуже рідко із сумішшю інших кормів.

Із початком весни, худоба переходила на підножний корм. Вона випасалась на парових полях, отавах та видолінках. Дуже рідко коли залишали окремі місця для випасу худоби. Так в м. Оринині Кадіївецької

волості під випаси виділялось до 300 дес., а в с. Гукове Пуклякської волості до 400 дес. Також, пасовища постійно віддавалися в найм промисловцям – тваринникам. Селяни ж мали майже при кожному селі, невеликі вигони для дрібної худоби.

Землю під сінокоси та травопосів спеціально не відводили. Природні луки в малих розмірах знаходилися по берегах річок, в лісах, в улоговинах посеред полів. У тих господарствах, де культивували багатопільну систему землеробства, запроваджувалися штучні посіви конюшини, еспарцету або люцерни. Більша частина штучного травопосіву вводилась в сівозміну. І лише в деяких економіях поміщики на спеціально відведених місцях заводили невеликі постійні сінокоси. Засівалися вони травами кілька років підряд.

Поряд із тваринництвом розвивалось і птахівництво. У вигляді промислу воно ще не розвивалось. Однак, майже на кожному подвір'ї були курники, де утримувалися птахи. Птахівництвом займалися різні категорії населення, але переважно воно розвивалось для власного споживання. Населення краю розводило курей, гусей, качок тощо. Птахівництво це галузь, яка давала яйця, пух, перо та м'ясо. Великих зусиль у цій галузі не докладали, де у весняно-осінній період птахи мали себе самі прокормити. Господарі підкормлювали лише ту птицю, яку мали продати. Продавали переважно невеликими партіями для жителів міст. Торгівлею птиці у повіті займалися переважно євреї. Вони скуповували її по селам, потім розвозили на продаж по містах та містечках [9, с. 225].

Популярним серед кам'ячан було і бджільництво. На відміно від усіх повітів Подільської губернії, тут цей вид господарювання набув характеру промислу. Ним займалися поміщики, духовенство та селяни, правда в обмеженій кількості. Широко використовувались оборотні дерев'яні вулики, які були винайдені в Україні у 1814 році. Його головною особливістю була здатність збирати мед без пошкодження вощини, а також забезпечувати

належний догляд за бджолами. Як наслідок, перестало існувати бортництво. Зібрані мед та віск господарі продавали торгівцям, для перепродажу у містах та містечках [9, с. 225].

Також, на території краю розвивалось рибальство. Наявність у повіті річок, про що вже зазначалось вище, давало можливість, як то буває при капіталізмі, розводити різні види риби, та їх виловлювати. Однак цього не було. Рибальського промислу не існувало. Це пояснювали відсутністю великих водосховищ. А для місцевого задоволення потреб займались рибальством у місцевих річках та озерах. Найбільше виловлювали: карася, коропа, лина, ляща, окуня, плітку тощо. У р. Дністер інколи ловили і стерлядь. Вилови були не значними, тому про запас не заготовляли [9, с. 225].

Як бачим, у досліджуваний період у тваринницькій галузі не спостерігалось різких змін в бік розвитку ринкового середовища. Причин у цього явища дуже багато. Господарства не нарощували виробництво м'яса, молока, яєць, меду, риби, вовни тощо, через відсутність попиту на їх продукцію. Найбільшими споживачами сільгосппродуктів завжди виступали жителі міст, які працювали на заводах і фабриках. І чим більше людей було зайнято у промисловому виробництві, тим більшим був попит. Тому виникає закономірне питання, а чи було промислове виробництво у повіті, і на скільки воно було промислово розвиненим ?

В 1863 р. у Кам'янецькому повіті було зафіксовано 34 фабрики та заводи. Із них: свічкових – 5; миловарних – 3; шкіряних – 2; цукрових – 3; винокурних – 19; цегельний – 1; екіпажний – 1 [3, с. 460]. Однак в державному реєстрі заводів та фабрик Російської імперії із вказаного переліку були зафіксовані лише наступні заводи: миловарні в (сс. Зіньківцях (25 робітників далі р.) , Боришковецькій Мукші); свічкові (Подільський єпархіальний (13 р.); лісопильний (с. Бразі (20 р.); винокурні (сс. Чемерівцях (15 р.), Мукші Панівецькій (20 р.), Княгинин (20 р.), Голенищево

(18 р.), Івахнівцях (20 р.) [16, с. 828-829, 1057, 1105]. Це вказує на те, що багато з того що місцеві органи влади називали заводами або фабриками на рівні держави не визнавалось. По великому рахунку, це швидше за все були невеликі цехи – мануфактури з великою часткою ручної праці, невеликим об’ємом виробництва та мінімумом машинного устаткування. Що до кількості робітників, то на нашу думку, їх величина була не значною. Ті підприємства які увійшли до державного реєстру мало чим відрізнялись від незареєстрованих. Як видно із вище поданих показників, кількість робітників там коливалась від 13 до 25 осіб.

Більшість виробництва відносилось швидше до дрібної кустарщини. Все що необхідно було для домашнього господарства як то: вози, кінська зброя, знаряддя праці, полотно, одяг, взуття тощо, вироблялось місцевими ремісниками. Вони були майже в кожному селі. Таке виробництво здійснювалось вдома, при залучені до нього усіх членів родини. Інколи з ряду причин, наймали працівників. Користувалися примітивними знаряддями праці, при мінімальному застосуванні механізації. Переважна кількість ремесл носили сезонний характер, оскільки більшість ремісників перевагу надавали сільському господарству. Лише у перервах між сільськогосподарськими роботами (осінь-зима), вони включались у кустарне виробництво.

Таким чином, промисловість у повіті була більше дрібною, і нагадувала невелику мануфактуру. Вона характеризувалась малими об’ємами виробництва, невеликою кількістю робітників, низьким рівнем механізації та великою долею ручної праці. Домінуючим у краї було кустарне виробництво. Воно розвивалось вдома у ремісника, із залученням до виробничого процесу усіх членів родини. Товарно – грошові відносини знаходились на низькому рівні розвитку, тому немає сенсу говорити про капіталізацію виробництва.

Єдина галузь, яка постійно розвивалась, в силу різних обставин (економічних, політичних, військових, соціальних, демографічних тощо) була будівельна. Будинки селян Кам'яниччини будувались одноповерховими, та відносились до типу мазанок. Дахи робились середньої похилості та покривались завжди соломою. Поміщики покривали свої будівлі гонтою або залізом. Прикраси на дахах не створювались.

Селянські хати будувались без фундаментів, прямо на землі, із дерев'яних стовпів кладених в заклад дрібним деревом та обмазаних ззовні та зсередини глиною. Після висихання, стіни вимащували вапном. Підвалів та льохів під будинками не було. Підлога залишалась земляною, вимащена глиною. Зазвичай будинок мав одну кімнату та сіни. Заможні господарі будували велику хату з перегородкою на дві частини в довжину. Сіни розділяли хату на дві половини. Друга кімната, служила вітальнею. Одне або два вікна виходили на вулицю, всі інші дивились на подвір'я. Вікна були маленькими – $1-1\frac{1}{4}$ у висоту, і $\frac{3}{4}-1$ аршина у ширину. У всіх хатах були димарі. Вони облаштовувались у сінях та обмащувались глиною. Цегляних або кам'яних будинків, не дивлячись на розмаїття каміння, не будували. Постійних драбин у приміщеннях не було. Якщо потрібно було на дах, приставляли дерев'яну драбину [9, с. 225].

Подвір'я зазвичай обгороджувались тином або обносились земляним валом. Двори завжди були відкритими. Загороди для худоби покривались соломою. Житлові будинки будувались окремо від господарських, але завжди паралельно вулиці. Вулиці були як прямі, так і криві з досить великими проміжками. Між дворами були провулки, для проїзду або перегону худоби на поля.

Площі в поселеннях знаходились в центрі, поряд із церквами. Не далеко від них проживали і священники. Поміщицькі маєтності, в більшості випадків з метою безпеки від пожеж та близькості до полів, будувались на окраїнах. Більша частина сіл та містечок розташовувались вдовж річок, але

зустрічалися і в безводних місцях. Майже всі мешканці користувалися криницями.

На відміно від сільських поселень, у містах та містечках будувались цегляні та кам'яні будинки. Так, в м. Кам'янці Подільському у 1863 р. нараховувалось 2.071 будинків. Із них лише 687 будівель були кам'яними [10, с. 119]. У 1870 р. кількість будинків у місті Кам'янці зменшилась, на 282 одиниці, і становила 1.789 шт. Величина кам'яних будинків становила 512 шт. (-175 шт.) [11, с. 97]. Також у місті було: 73 православні церкви, Троїцький монастир, 5 католицьких костелів, Миколаївський вірмено-католицький костел, єврейська синагога, 24 молитовних будинки. Крім цих культових споруд діяли: 305 лавок, 16 модних магазинів, 10 трактирів, 4 кондитерських та кав'ярні, 51 харчевня, 31 заїжджий двір, театр, гімназія, парафіяльне училище, православна і римо-католицька семінарії, 2 єврейські казенні училища, лікарня [3, с. 459]. Що до заселеності міста, то в 1840 р. у місті проживало 15.352 осіб (8.882чол. і 6.470жін.). Що до станової приналежності то воно було наступним: духовенство – 296 осіб, дворян і чиновників – 2.575 осіб (1.454 чол. і 1.121 жін.), почесних громадян – 3, купців – 67 осіб, міщан і цехових -4.737осіб, [12, с. 34-35]. В 1863 р. чисельність населення, у порівнянні з 1849 р., дещо збільшилась, і становила 20.699 осіб (11.091 чол. і 9.608 жін.). У становому співвідношенні: дворян і чиновників – 4,812 осіб, почесних громадян та купців – 1,283 осіб, міщан та цехових – 10.003 осіб, громадян із бувшої польської шляхти – 954 особи, По віросповіданню населення поділялось на: католики – 4.987 осіб, вірмен – 69 осіб, протестантів – 56 осіб, іудеїв – 9.965 осіб [3, с. 459]. У 1870 р. у м. Кам'янці-Подільському мешкало 22.611 осіб (11.169 чол. і 11.442 жін.). За проміжок часу з 1863 по 1870 р. ми спостерігаємо зростання міського населення на 1.912 осіб (78 чол. і 1. 834 жін.) [11, с. 97]. Всього у повіті у досліджуваній період нараховувалось 16 містечок. Найбільшими із них були: Городок (4.601осіб), Оринін (3.746 осіб), Смотрич (2.355 осіб),

Чемерівці (1.982 осіб), Лянцкорунь (1.897 осіб), Жванець (1.319 осіб), Маків (1.309 осіб) тощо.

Що до заселеності повіту, то в дореформений період, а саме в 1851 р. там проживало 143.324 особи (70.423 чол. і 72.901 жін.) [4, с. 106]. У пореформений період, а саме у 1863 р. кількість проживаючих у краї збільшилась до 157.116 осіб (83.583 чол. і 73.533 жін.). Від загальної кількості проживаючих в Подільській губернії на даний проміжок часу, це становило лише 9,03 % [10, с. 23]. За становою стратифікацією мешканці поділялись на: спадкових дворян – 3.193 осіб, особистих дворян – 3.362 осіб, православне біле духовенство – 4.560 осіб, монахів – 32 особи, католиків – 53 осіб, іудеїв – 62 особи, міщан – 39.012 осіб, селян – 126.365 осіб. За віросповіданням населення поділялось на: православних – 112.555 осіб, католиків – 32,019 осіб, протестантів та вірмен – 176 осіб, іудеїв – 25.886 осіб. У 1870 р. на території повіту вже мешкало 184.358 осіб (95.611 чол. і 88.747 жін.). Приріст за 7 років склав 27.242 осіб (12.028 чол. і 15.214 жін.), що склало вже 9,53% від усіх проживаючих у цей час в Подільській губернії [11, с. 14]. За віросповіданням дане населення поділялось на: православних та іновірці – 125.031 осіб (67.214 чол. і 57.817 жін.), римо-католиків – 26.908 осіб (12.824 чол. і 14.084 жін.), протестантів – 93 осіб (54 чол. і 39 жін.), іудеїв – 32.326 осіб (15.519 чол. і 16.807 жін.) [11, с. 60-61].

Як бачим, Кам'янецький повіт був добре заселеним регіоном, і за кількістю населення у губернії поступався лише Балтському повіту. Більшість населення краю проживало у сільській місцевості. За своїми релігійними поглядами перевага належала православним, хоча частка римо-католиків та іудеїв була також значною. На відміну від інших повітів губернії, тут ми знаходимо вірменське населення, яке схильне до католицизму. У даній адміністративній одиниці багато містечок, але по кількості населення вони були малочисельними, що було істотною перешкодою для розвитку капіталістичних відносин у регіоні, не говорячи

вже про не розвиненість інфраструктурної мережі, ринкового середовища, конкуренції, приватної власності, підприємництва тощо.

Таким чином, у пореформений період земельні відносини в Кам'янець-Подільському повіті зазнали змін. Хоча питання землі та повинностей залишалися невирішеними, землевласники регіону шукали нові шляхи для розвитку. Вони широко використовували вільнонайману працю, розвивали орендні відносини, зосереджували увагу на підвищенні родючості ґрунтів, переходили до багатоукладної системи господарювання. Родючі чорноземні ґрунти дозволяли отримувати високі врожаї, що давало змогу на початковому етапі нагромаджувати капітал. По суті, у землеробстві ніби закладались основи для подальшого розвитку товарного виробництва. Однак інші галузі, такі як тваринництво, птахівництво, бджільництво та рибальство, переживали повний застій. Вироблена продукція використовувалася виключно для особистого споживання, а сільськогосподарські виробники не були зацікавлені у збільшенні виробництва. Відсутність розвиненої інфраструктури, мала кількість населення у містах, робили цей регіон не цікавим для будівництва великих заводів та фабрик. Нечисленні діючі заводи нагадували мануфактури, що значною мірою покладалися на ручну працю. За таких обставин, у Кам'янецькому повіті не було сприятливих умов для подальшого розвитку капіталістичних відносин.

Висновки. У пореформений період земельні відносини в Кам'янець-Подільському повіті зазнали змін. Хоча питання землі та повинностей залишалися невирішеними, землевласники регіону шукали нові шляхи для розвитку. Вони широко використовували вільнонайману працю, розвивали орендні відносини, зосереджували увагу на підвищенні родючості ґрунтів, переходили до багатоукладної системи господарювання. Родючі чорноземні ґрунти дозволяли отримувати високі врожаї, що давало змогу на початковому етапі нагромаджувати капітал. По суті, в рільництві ніби

зкладались основи для подальшого розвитку товарного виробництва. Однак інші галузі, такі як тваринництво, птахівництво, бджільництво та рибальство, переживали повний застій. Вироблений продукт використовувався виключно для особистого споживання, а сільськогосподарські виробники не були зацікавлені у збільшенні продукції. Відсутність розвиненої інфраструктури, мала кількість населення у містах, робили цей регіон не цікавим для будівництва великих заводів та фабрик. Нечисленні діючі заводи нагадували мануфактури, які значною мірою поклалися на ручну працю. За таких обставин, у Кам'янецькому повіті не було перспектив та сприятливих умов, для подальшого розвитку капіталістичних відносин.

Література

1. Ведомость о народонаселении России по уездам губерний и областей, составленная из всеподданнейших отчетов губернаторов. При Статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1850. 31 с.
2. Волостныя, станичныя, сельскія, гминныя правления и управления, а также полицейскіе станы всей России с обозначением места их нахождения. Киев, 1913. 99 с.
3. Географическо-статистический словарь Российской империи / составил по поручению Императорского Русского географического общества П.П. Семёнов-Тян-Шанский, при содействии В. Зверинского, Р. Маака, Л. Майкова, Н. Филиппова и И. Бока: Т. III. Санкт-Петербург, 1867. 742 с.
4. Девятая ревизия. Исследование о числе жителей в России в 1851 г. Санкт-Петербург, 1857. 318 с.

5. Докучаев В.В. Русский чернозем: отчет эконо. обществу. Ред. и авт. предисл. Р. В. Вильямс. Москва, Ленинград: Сельхозгиз, 1936. 551 с.
6. Экономическое состояние городских поселений Европейской России. Т.2. Санкт-Петербург, 1863. 189 с.
7. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона, том XIV: Калака-Кардам. Санкт-Петербург, 1895. 488 с.
8. Землеописание Российской Империи: для всех состояний / Санктпетербургскаго педагогическаго института ординарнаго профессора Евдокима Зябловскаго Ч. 6. Санкт-Петербург, 1810. 753 с.
9. Материалы для исследования Подольской губернии в статистическом и хозяйственном отношениях / Центр. стат. ком. Министерства внутр. дел. Каменец-Подольск: Тип. Губ. упр., 1873. 243с.
10. Статистический временник Российской империи. серия I. *Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел.* Санкт-Петербург, 1866. 453 с.
11. Статистический временник Российской Империи. Серия II, Вып. X. *Центральный статистический комитет Министерства внутренних дел.* Санкт-Петербург, 1875. 287 с.
12. Статистические таблицы о состоянии городов Российской империи / сост. в Стат. отделении Совета Мин-ва внутрен. дел. Санкт-Петербург: Тип. Мин-ва внутр. дел. Санкт-Петербург, 1840. 41 с.
13. Статистические таблицы Российской империи за 1856 г. Составленные и изданные Статистическим отделом Центрального Статистического комитета. Санкт-Петербург, 1858. 215 с.
14. Столпянский Н. П. Девять губерний Западно-Русского края в топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург: Тип. Гогенфельдена и К°, 1866. 200 с.

15. Тилло А. Атлас распределения атмосферных осадков на речных бассейнах Европейской России по месяцам и за весь год на основании двадцатилетних наблюдений 1871-1890. Санкт -Петербург, 1897. 5 с.
16. Фабрики и заводы всей России: сведения о 31.523 фабриках и заводах. Киев: Книгоиздательство товарищества Л. М. Фиш, 1913. 1687 стлб.